

JONGE HISTORICI SCHRIJVEN GESCHIEDENIS

HORST
WESSEL

ESTHER LADIGES

Kampf um Berlin

Kampf um Berlin

Straatgevechten in de Weimarrepubliek
en de opkomst van de NSDAP (1926-1933)

© 2012, Esther Ladiges

Uitgave van Jonge Historici Schrijven Geschiedenis, Amsterdam

Publicatienummer 38

Redactie: David Garvelink

Afbeelding voorblad: *Horst Wessel Memorial* (Hindenburg) / Nazi vs. Commie (© Pieter van Rij)

Ontwerp en opmaak: Daan van Schijndel

www.jongehistorici.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. De Weimarrepubliek: het kwaad voortdurend op de loer	5
1.1 Onrust in de naoorlogse Duitse samenleving	5
1.2 Het proletariaat laat zich horen	10
2. De nationaalsocialistische beweging en straatgeweld tijdens de <i>Kampfzeit</i>	13
2.1 Aandacht van de <i>Judenpresse</i>	14
2.2 <i>Die Blutzeugen</i> - De nationaalsocialistische heldencultus	15
2.3 In het nauw gedreven?	18
2.4 <i>Isidor ist Isidor! Nase ist Nase</i> - Het ondermijnen van Weimar	20
2.5 Bülowplatz: stille getuige van de <i>Kampfzeit</i>	21
Conclusie	25
Literatuurlijst	27
Bijlagen	29

Inleiding

'*Wer die Straße erobern kann, der kann auch die Massen erobern; und wer die Massen erobert, der erobert damit den Staat*',¹ aldus sprak Joseph Goebbels (1879 - 1945) in 1934 terugblikkend op de jaren voor de *Machtergreifung*.² De overwinning van de NSDAP was allesbehalve vanzelfsprekend. Dit gold in het bijzonder voor Berlijn, waar de sociaaldemocraten en de communisten de meeste aanhang hadden. Goebbels zwaaide daar als *Gauleiter*³ de scepter. Hij wist te bewerkstelligen dat de NSDAP in 1932 bijna een derde van de Berlijnse stemmen in de wacht sleepte. Een niet geringe prestatie voor een partij die twee jaar daarvoor slechts 1,4 procent van de stemmen kreeg. De succesvolle machtsvorming van de NSDAP speelde zich grotendeels af op straat door middel van toespraken en optochten, maar ook door bloederige straatgevechten. Geweld speelde een belangrijke rol voor de nazi's: het werkte intimiderend en werd tevens gebruikt voor propagandadoeleinden.

De NSDAP bestond al sinds 1919, maar door de mislukte "*Bierkellerputsch*" van Hitler in 1923 was de partij tot 1925 verboden. Na de heroprichting kreeg de NSDAP ook in Berlijn haar eigen paramilitaire organisatie, de *Sturmabteilung* (SA). De oorspronkelijke taak van de SA was het regelen van de beveiliging tijdens partijbijeenkomsten. Na een leiderschaps crisis in 1926 werd Joseph Goebbels gevraagd de leiding van de NSDAP in Berlijn op zich te nemen. Als *Gauleiter* moest hij zowel de bestaande leden aan zich binden als nieuwe leden werven. Deze periode tussen de oprichting en de

¹ Joseph Goebbels, *Kampf um Berlin* (München 1934) 86. Citaat gevonden in Ralf Georg Reuth, *Goebbels* (München 1990) 112.

² De machtsovername van de nazi's op 30 januari 1933 (de dag waarop Hitler werd ingezworen als bondskanselier) wordt over het algemeen aangeduid als de *Machtergreifung*.

³ *Gaue* waren door de nazi's vastgestelde administratieve partijafdelingen die ieder een regio besloegen en onder leiding stonden van een *Gauleiter*. Zijn belangrijkste taken waren het bij elkaar houden van de lokale fractie, het werven van zieltjes en het bedrijven van propaganda.

Machtergreifung werd door de nazi's de *Kampfzeit* genoemd. Dit begrip zou na 1933 een bijna mythische betekenis krijgen onder de partijleden. Goebbels besteedde later veel aandacht aan het beschrijven van deze periode en haar hoofdrolspelers.⁴

Hans-Ulrich Wehler noemt in zijn werk *Der Nationalsozialismus. Bewegung, Führerschaft, Verbrechen 1919-1945* (2009) de combinatie van 'jeugdig' geweld en ceremonieel militair vertoon tijdens de *Kampfzeit* (1919-1933) een van de belangrijkste redenen voor het latere succes van de NSDAP.⁵ In Berlijn was de situatie na de Eerste Wereldoorlog bijzonder gespannen. De communisten regeerden over de straten, terwijl de 'verovering' van de hoofdstad voor de nazi's van groot belang was. Dit resulteerde in veel gewelddadige conflicten. In dit onderzoek wordt ingegaan op het karakter van het straatgeweld en de rol die geweld voor de nazi's innam tijdens de *Kampfzeit*. Dit onderzoek wordt volbracht aan de hand van de volgende centrale vraag: hoe gebruikten de nazi's straatgeweld voor politieke doeleinden tijdens de *Kampfzeit* in Berlijn?

Voor historici blijft de vraag hoe de Weimarrepubliek ten onder is gegaan altijd interessant. Dit blijkt ook uit de grote hoeveelheid publicaties over dit onderwerp. In dit werkstuk wordt vooral gebruik gemaakt van de zeer informatieve biografie *Goebbels* (2000) van Ralph Georg Reuth. Ook het boek *Kampf um die Macht* (1993) van Christian Striefler is erg bruikbaar geweest. Dit boek wekt wel sterk de indruk dat de auteur te weinig bronnen met betrekking tot de KPD heeft gelezen en daarbij klakkeloos informatie van de nazi-propagandisten heeft overgenomen. Al met al wil dit onderzoek meer inzicht bieden in het karakter van de NSDAP als beweging vóór 1933.

Alvorens bovenstaande centrale vraag te beantwoorden, wordt allereerst de gewelddadige achtergrond van de Weimarrepubliek, waarin de opkomst van de NSDAP moet worden gezien, behandeld. Ten tweede worden de verschillende politieke functies van geweld voor de

⁴ Goebbels geschriften spelen als primaire bron een cruciale rol in dit onderzoek.

⁵ Hans-Ulrich Wehler, *Der Nationalsozialismus. Bewegung, Führerschaft, Verbrechen 1919-1945* (München 2009) 42.

nazi's besproken. Ten derde wordt het Rosa Luxemburg Platz (voorheen Bülowplatz) in Berlijn gebruikt als een casus van het karakter van de straatgevechten tussen nazi's en communisten in Berlijn.

1 De Weimarrepubliek: het kwaad voortdurend op de loer

1.1 Onrust in de naoorlogse Duitse samenleving

In het najaar van 1918 begon in Duitsland het besef te dagen dat de oorlog niet meer zou kunnen worden gewonnen. Om een complete ondergang en een invasie van Duitsland te voorkomen, besloot de legerleiding dat het het beste was voor Duitsland om een wapenstilstand te arrangeren. Tijdens de onderhandelingen over een wapenstilstand besloot het opperbevel van het leger tot een laatste onderzeeoorlog met Engeland. Als gevolg hiervan gingen de matrozen muiten. Dit was het begin van de Duitse revolutie. De belangrijkste uitkomst van deze revolutie was dat Duitsland een republiek werd onder regering van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD), de katholieke *Deutsche Zentrumspartei* en de links-liberale *Deutsche Demokratische Partei* (DDP).⁶

Op 11 november werd de wapenstilstand ondertekend. Voor vele Duitsers voelde de capitulatie van het leger als verraad. De Duitse autoriteiten hadden het thuisfront nauwelijks op de hoogte gehouden van het naderende onheil en ook veel soldaten hadden het gevoel aan de winnende hand te zijn. Uit deze onvrede over het verloop van de oorlog ontwikkelde zich de dolkstootlegende: men geloofde dat de genadeslag niet op het slagveld was toegebracht, maar van binnenuit door de nieuwe 'linkse' regering.⁷

Na de oorlog keerden miljoenen soldaten terug in de samenleving. Veel van deze mannen waren getraumatiseerd en gediagnosticeerd met wat psychiaters in die tijd 'oorlogsneurose' of

⁶ Sebastian Haffner, *Van Bismarck tot Hitler 1871-1945* (Amsterdam 2007) 127-128.

⁷ Haffner, *Van Bismarck tot Hitler*, 136.

'oorlogshysterie' noemden.⁸ Moderne oorlogsvoering had een effect op het menselijk lichaam, maar ook op het brein gehad. Dit wordt *seelische Erschütterung* ('psychische ontsteltenis') genoemd. Deze mensen wier leven door vier jaar frontervaring zo was ontwricht, werden als een bedreiging voor de samenleving gezien.⁹ Maar ook het thuisfront was niet onberoerd gebleven door de oorlog en in het geval van Duitsland, het grote verlies ervan.

De politieke onrust en het frequente geweld op straat in de Weimarrepubliek worden door sommige historici als een gevolg gezien van de Eerste Wereldoorlog. Hier zijn verschillende theorieën over. Lange tijd is gedacht dat de oorlog 'verwildering' en 'barbarisering' van de frontsoldaten had veroorzaakt. De oorlog had een ingeboren agressiviteit, wens tot dood en destructie losgemaakt bij de soldaten, die daarna weer werden losgelaten in de samenleving. Deze verwildering van de frontsoldaten wordt gezien als de basis voor hun betrokkenheid bij de burgeroorlog en het politieke geweld van na 1918.¹⁰ Ook verdiepte oorlog de politieke kloven: doordat er tijdens de oorlog een suggestie van interne eenheid bestond, was de neiging tot het zoeken naar een interne vijand verscherpt.

De grote hoeveelheid getraumatiseerde soldaten die terugkwam naar Duitsland en de ontwrichting van de samenleving - door vier jaar oorlog en daaropvolgende revolutie - hadden effect op het moraal. Een gevolg was de devaluatie van het menselijk leven en een afstomping van de samenleving ten opzichte van geweld en leed. Er ontstond zelfs een soort sympathie voor criminelen en zwendelaars.¹¹ Dit kan worden gezien als een uiting van onvrede over de gevestigde orde, kenmerkend voor de samenleving in de Weimarrepubliek.

⁸ Jason Crouthamel, *The Great War and German memory. Society, politics and psychological trauma 1914-1945* (Exeter 2009) 58.

⁹ Crouthamel, *The Great War*, 55-56.

¹⁰ Benjamin Ziemann, 'Germany after the First World War. A violent society?' in: Andreas Wirsching en Dirk Schumann, *Violence and society after the First World War* (München 2003) 80-95, aldaar 82.

¹¹ Klaus P. Fischer, *Nazi Germany: a new history* (Londen 1995) 189.

In 1923 brak hyperinflatie uit. Deze was van bovenaf uitgelokt om te bewerkstelligen dat de geallieerden de herstelbetalingen zouden doen verminderen. Het publiek zag hierin echter een bevestiging van de onmacht van de democratische regering. Bovendien kwam de zwaarste last te liggen bij de middenklasse. De radicale antidemocratische tendensen in de samenleving werden hierdoor alleen maar versterkt. Weinig mensen waren tevreden met de nieuwe republiek en de enorme inflatie versterkte deze onvrede.

Ook lust- en seriemoorden waren aan de orde van de dag. Er waren in het midden van de jaren twintig verscheidene seriemoordenaars actief, die hun slachtoffers op gruwelijke wijze om het leven brachten. Vaak kwamen hier seksuele motieven bij kijken. Oorlog was iets mannelijks, maar tijdens de oorlog was de kwetsbaarheid van het mannelijk lichaam getoond. Na de oorlog kwamen de soldaten terug in een samenleving waar vrouwen gemobiliseerd en in zekere zin geëmancipeerd waren. Relaties tussen mannen en vrouwen kwamen hierdoor onder druk te staan. Dit heeft in combinatie met de afstomping ten opzichte van geweld waarschijnlijk bijgedragen aan de grote hoeveelheid psychopathische lustmoordenaars tijdens de Weimarrepubliek.¹² Uit de reactie van de bevolking op deze moorden blijkt het morele verval van de Duitse samenleving. Zo werd in het geval van seriemoordenaar Haarmann (1879 - 1925) er zelfs een rijmpje verzonnen om kinderen gehoorzaam te krijgen. Haarmann lokte kleine jongetjes zijn huis in en misbruikte ze om daarna het vlees door te verkopen aan de plaatselijke slager:¹³

Warte warte nur ein Weilchen,
Bald kommt Haarmann auch zu dir
Mit dem kleinen Hackelbeilchen
Macht er Pöckelfleisch aus dir.¹⁴

¹² Ziemann, *Germany after the First World War*, 93-94.

¹³ Fischer, *Nazi Germany*, 190.

¹⁴ Fischer, *Nazi Germany*, 190-191.

Dergelijke smakeloze omgang met gruwelijke scenario's is typerend voor een samenleving die ongevoelig is geworden voor geweld.¹⁵ De tolerantie van wreedheid was in Weimar Duitsland bijzonder hoog, waarschijnlijk als gevolg van de oorlogstrauma's van zowel bevolking als veteranen.

Niet alleen de (mentaal of fysiek) gewonde soldaten hadden met problemen te kampen. Ook soldaten die tot het einde toe fanatiek hadden gevochten, waren ontevreden en hadden moeite zich aan te passen aan de naoorlogse maatschappij. Veel veteranen voelden zich verraden door de regering en er ontstond een immense frustratie over de maatschappelijke en politieke situatie in de Weimarrepubliek. Bovendien raakten velen van hen hun baan kwijt omdat het leger moest krimpen tot honderdduizend man. In december 1918 werd het Duitse leger ontbonden, veel van de werkloze gedesillusioneerde soldaten vonden een thuis in extreemrechtse paramilitaire organisaties, zoals de *Freikorps*. Deze organisatie zou later de regering helpen met het neerslaan van revolutionaire tendensen in de samenleving.¹⁶

Deze nationalistische paramilitaire groepen claimden de straat als hun eigendom, en als ruimte voor politieke acties. De belangrijkste actor was de veteranenorganisatie *Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten*. Voor 1914 was de straat echter het werkterrein van de socialistische arbeidersbeweging. Het zich opdringen van *Stahlhelm* lokte gewelddadige reacties uit van radicale, linkse bewegingen, zoals de communisten. Maar ook de opkomst van de nationaalsocialisten had haar uitwerking op de radicalisering op straat. Met name in Berlijn heerste een onrustig klimaat. Dit was ook de reden dat de nieuwe republiek in Weimar werd opgericht en niet in de hoofdstad. De *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) stond aan het hoofd van het stadsbestuur, maar ook de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) had veel aanhang. De communisten beheersten de straten, maar

¹⁵ Ibidem, 190.

¹⁶ Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam 2005) 268.

hier zou met de opkomst van de nationaalsocialisten verandering in komen.

Al tijdens de oorlog ontstond de communistische *Spartakusbund*, de voorloper van de KPD. Ook rechts ontstonden bewegingen die vijandig waren tegenover republiek en democratie, zoals het reeds genoemde *Stahlhelm*. Naast de rechtse paramilitaire organisaties ontstond in 1919 de *Deutsche Arbeiterpartei* (DAP), die in februari 1920 tot *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) werd omgedoopt. Zowel de KPD als de NSDAP hadden een eigen paramilitaire organisatie, respectievelijk de *Rote Frontkämpferbund* (RFB) en de *Sturmabteilung* (SA). Ook de vertegenwoordigers van de republiek hadden een organisatie van oudgedienden om de dreigende terreur de kop in te drukken: de *Reichsbanner Schwarz Rot Gold, Bund deutscher Kriegsteilnehmer und Republikaner*. In de praktijk stond deze bond onder gezag van de SPD. Het feit dat de zittende regering van de republiek een eigen paramilitaire organisatie moest inzetten tegen het geweld van antidemocratische groepen, zegt veel over de staat waarin de republiek verkeerde.

De toestand in Berlijn na de Eerste Wereldoorlog wordt vaak als een burgeroorlog beschreven. De Novemberrevolutie kwam hier tot een hoogtepunt en eindigde ook hier met het bloedig neerslaan van de communistische *Spartakus*-opstand in januari 1919. In maart 1920 vond de mislukte rechtse *Kapp-Putsch* ook in Berlijn plaats. De *Reichswehr* (het Duitse leger) en de *Freikorps* werden ingezet om de republiek te beschermen maar waren zelf alles behalve democratisch gezind. Er bestond wijdverspreide onvrede over de regering en de verschillende paramilitaire organisaties sloegen elkaar de hersens in.

De NSDAP en de KPD visten voor een groot deel in dezelfde vijver, wat aanhang betreft. Beide wilden namelijk de arbeiders aan zich binden. Ook waren er ondanks de ideologische verschillen, overeenkomsten tussen de NSDAP en de KPD. Er werd dan ook regelmatig overgelopen door de aanhangers van beide partijen. De belangrijkste overeenkomst was de antidemocratische houding die beide bewegingen aannamen. Ook schuwden ze beiden niet het gebruik

van geweld om hun doel te bereiken. Dit leidde ertoe dat de RFB en de SA¹⁷ met elkaar in conflict kwamen op regelmatige basis.

1.2 Het proletariaat laat van zich horen

De *Sturmabteilung* heeft onder nazibewind flink huisgehouden en is samen met de *Schutzstaffel* (SS) hét symbool van de nazi-terreur. De *Rote Frontkämpferbund* heeft minder sporen nagelaten (omdat ze na 1929 werd verboden), maar was tijdens de Weimarrepubliek minstens net zo actief als de SA. Berlijn was immers sinds jaar en dag een ‘rode’ stad. Het district Berlijn-Brandenburg was zelfs met afstand het grootste KPD-bolwerk van Duitsland.¹⁸

Het Berlijnse hoofdkwartier van de KPD zat sinds 1926 op het Bülowplatz (tegenwoordig het Rosa Luxemburg-Platz) en heette het Karl Liebknecht-Haus, vernoemd naar de in 1919 vermoorde Spartakistenleider. Van hieruit organiseerde de partij stakingen en demonstraties; een belangrijk middel om arbeiders te mobiliseren en te enthousiasmeren.¹⁹ Ook buiten de knokpartijen met de nazi's, kwam de KPD hier regelmatig met de politie in aanraking. Net als de nazi's richtten de communisten hun pijlen op de vertegenwoordigers van Weimar. Deze haat werd onder andere aangewakkerd door de Pruisische minister van Binnenlandse Zaken Albert Grzesinski (1879 - 1947) en de politiecommissaris Karl Friedrich Zörgiebel (1878 - 1961), die de partij allerlei restricties oplegden. Beiden waren lid van de SPD.

1 mei, de Dag van de Arbeid, was traditioneel een bewogen dag. Sinds 1924 waren demonstraties op 1 mei verboden in heel Duitsland. Echter, op 1 mei 1929 leidden illegaal gehouden communistische demonstraties in Berlijn tot een confrontatie met de politie die enkele dagen zou voortduren en waarbij dertig burgers om het leven zouden

¹⁷ De SA zal in het tweede hoofdstuk aan bod komen.

¹⁸ Christian Striefler, *Kampf um die Macht. Kommunisten und nationalsozialisten am Ende der Weimarer Republik* (Berlin 1993).

¹⁹ Ibidem, 197.

komen. In 1931 had de communistische pers van tevoren demonstraties aangekondigd en de politie was daarom in de hoogste staat van paraatheid gebracht. Politiepresident Grzezinski had bekend gemaakt met alle middelen ter beschikking terug te slaan in het geval van ongewenst gedrag.²⁰ Op 29 augustus 1931 kwam het dan ook tot een handgemeen tussen communisten en politie. Hierbij werden op het Bülowplatz twee agenten neergeschoten door niemand minder dan Erich Mielke (1907 - 2000), de latere DDR-minister van *Staatssicherheit*. Mielke vluchtte naar Rusland. De gebeurtenissen rond wat later *Blutmai* zou worden genoemd, droegen bij aan de dalende populariteit van de KPD.

De sociaaldemocraten werden door de communisten sinds 1929 *Sozialfaschisten* genoemd. Het democratische socialisme was, aldus Stalin, een stroming van de bourgeoisie en een gematigde vleugel van het fascisme. Het demoniseren van de sociaaldemocraten (de 'andere' socialisten) droeg bij aan de verdeel-en-heerspolitiek van de KPD als het ging om het voor zich winnen van het proletariaat. Na een aanval op het communistische partijlokaal Hoppe in de Fischerstraße in augustus 1929 werd de NSDAP de belangrijkste vijand. Naar aanleiding hiervan verscheen de leus '*Schlagt die Faschisten wo ihr sie trifft!*' in partijblad *Die Rote Fahne*. Dit zou de kernzin in de strijd tegen de nazi's worden.²¹

De communisten raakten vaker in gevecht met de politie dan de nazi's. Er zijn twee redenen aan te wijzen waarom de communisten de politie meer provoceeden dan dat de nazi's dat deden. Ten eerste doordat de nazi's het lange tijd in aantal aflegden tegen de politie, en ten tweede omdat ze om ideologische redenen minder tot provocatie van de politie waren geneigd. Voor de communisten was de politie een huurleger in dienst van het kapitalisme. De nazi's konden echter nog wel enig respect opbrengen voor de discipline en het patriottisme van de agenten.²² In de laatste jaren van de Weimarrepubliek waren er meer

²⁰ Chris Bowlby, 'Blutmai 1929: Police, parties and proletarians in a Berlin confrontation' in: *The Historical Journal* 29 (1986) 137-158, aldaar 139.

²¹ Striefler, *Kampf um die Macht*, 332-333.

²² Hsi-Huey Liang, *The Berlin police force in the Weimar Republic* (Californië 1970) 97.

meldingen van aanvallen door communisten, dan van andere radicale groepen.²³

Al met al was het naoorlogse straatbeeld van Berlijn bijzonder gewelddadig. Dit had enerzijds te maken met de aanwezigheid van grote hoeveelheden getraumatiseerde en gedesillustioneerde soldaten en anderzijds met de sterke antidemocratische tendensen onder verschillende radicale groeperingen. De NSDAP ontstond in een woelige periode en paste zich aan de omstandigheden aan. Het gewelddadige gedrag van zowel de NSDAP als de SA was dus meer een gevolg dan een oorzaak van de onrust op de Berlijnse straten.

²³ Striefler, *Kampf um die Macht*, 315.

2 De nationaalsocialistische beweging en straatgeweld tijdens de Kampfzeit

Uit het voorafgaande is gebleken dat Berlijn tijdens de Weimarrepubliek het toneel was van veel politieke onrust en geweld. Niet alleen op het gebied van politieke tegenstanders die elkaar de hersens insloegen, maar ook de sfeer op straat was dreigend in de hoofdstad. In dit klimaat ontstond de NSDAP. Hoewel de Berlijnse *Gauleiter* Joseph Goebbels het liet voorkomen alsof de nazi's niet opzettelijk in gevechten geraakten, schuwde hij het gebruik van geweld in de politieke strijd ook niet.

Er zijn meerdere redenen aan te wijzen waarom machtsvertoon in de vorm van straatgeweld de nazi's vooruithelp in hun politieke streven. Zoals in de inleiding genoemd, ziet Hans-Ulrich Wehler het gebruik van geweld zelfs als een van de belangrijkste redenen voor het succes van de nazi's. Wanneer Goebbels terugblijkt op de *Kampfzeit* in Berlijn maakt hij duidelijk dat geweld inderdaad een grote rol speelde en ook zeker niet altijd werd uitgelokt door de vijand. Geweld op straat speelde een politieke maar ook een ideologische rol.

In *Mein Kampf* komt het gebruik van geweld, en de straat als strijdtoneel voor politieke doeleinden, op verschillende plekken voorbij. Zo komt Hitler steeds weer terug op de rol van de massa, het ongeschoolde publiek. Wie de aandacht van de massa wil krijgen, moet zich niet alleen concentreren op het parlement, maar ook op de industriële bedrijven en de straat.²⁴ Over geweld zegt Hitler onder andere dat je alleen een wereldbeschouwing kan bevechten met geweld, als er een nieuwe wereldbeschouwing op het spel staat. Hij vervolgt: '*Nur im Ringen zwei Weltanschauungen miteinander vermag die Waffe der brutale Gewalt, beharrlich und rücksichtslos eingesetzt, die Entscheidung für die von ihr unterstützte Seite herbeizuführen*'.²⁵ Hitler vindt dus dat geweld mag worden ingezet voor politieke doeleinden, ook al streefde hij - in tegenstelling tot Goebbels - naar een meer legale

²⁴ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (München 1943) 118.

²⁵ Hitler, *Mein Kampf*, 189.

koers voor de NSDAP. Geweld kon verschillende doelen dienen in de *Kampfzeit*; deze worden hieronder besproken.

2.1 Aandacht van de “*Judenpresse*”

De eerste keer dat de nationaalsocialisten op grote schaal een gevecht uitlokten, was op 11 februari 1927 in de Pharussäle in Wedding - een Berlijnse stadswijk. De implicaties van deze gebeurtenis waren voor Goebbels destijds nog niet duidelijk. Hij schrijft erover het volgende in zijn dagboek: ‘*Gestern große Schlacht in den Pharus-Sälen. Wir hatten 7, die Roten 83 Verletzte*’.²⁶ In 1934 beschrijft hij echter in een terugblik op de *Kampfzeit* in Berlijn, genaamd *Kampf um die Macht*, de ware aard van de bijeenkomst in de Pharussäle: ‘*Das war die unbestrittene Domäne der KPD (...) Und gerade dahin beraumte die NSDAP ihre nächste Massenversammlung an. Das war ein offene Kampfansage. So von uns gemeint und so vom Gegner verstanden*’.²⁷ Er was dus duidelijk sprake van opzet. Er brak al snel een gevecht uit tussen de geïrriteerde communisten en de treiterende nazi's. De communisten werden uiteindelijk door de politie weggestuurd. Goebbels zag dit als een grote triomf: ‘*Ein entscheidungsvoller Tag in der Entwicklung der nationalsozialischen Bewegung in Berlin lag hinter uns*’. Meerdere kranten (door Goebbels de “joodse pers” genoemd) beschreven het voorval. Goebbels vertelt dat ze het ten tijde van de *Pharus-Schlacht* nog niet doorhadden, maar dat het voorval de nationaalsocialistische beweging op de kaart had gezet.

Aan het eind van de toespraak introduceerde Goebbels ‘*der unbekannte SA-Mann*’, een concept dat was gebaseerd op een jongen die hij die avond fanatiek zag doorvechten ondanks een zware verwonding. Dit fenomeen zou een leidmotief worden in zijn latere propaganda voor de beweging. ‘*Der Unbekannte SA-Mann*’ stond symbool voor de SA'er

²⁶ Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Herausgegeben von Elke Frolich. Teil I Aufzeichnungen 1923-1941. Band 1/II Dezember 1925 - Mai 1928* (München 2005) 182.

²⁷ Joseph Goebbels, *Kampf um Berlin. Der Anfang* (twaalfde druk, München 1938) 64.

die zich door niets of niemand liet tegenhouden in zijn gevecht tegen het communisme. Dit was het begin van de heldencultus die later zou worden gekenmerkt door het gebruik van martelaren.

Aandacht trekken door provocatie was typisch voor de Berlijnse tak van de nazi's tijdens de *Kampfzeit*. In maart vond een soortgelijke gebeurtenis, zoals de knokpartij in de Pharussäle, plaats. Hier werden ook niet-communisten bij betrokken. Op de tweede *Märkertag*, de verjaardag van de Berlijnse SA, op 20 maart 1927, veroorzaakte de NSDAP onder leiding van Goebbels veel onrust. De festiviteiten hadden plaatsgevonden in het Brandenburgse Trebbin. Bij terugkeer naar Berlijn stuitten ze al in de trein op een groep *Rote Frontkämpfer* die ze bij aankomst in Berlijn aanvielen. Hierna riep Goebbels hen terug en hij leidde ze vervolgens richting het stadscentrum waar hij ze ophitste om joden in elkaar te slaan.

Dit resulteerde in de eerste nationaalsocialistische pogrom in de Weimarrepubliek. Deze gebeurtenissen kregen veel media-aandacht.²⁸ Het feit dat de NSDAP'ers onschuldige burgers er bij betrokken, kan worden gezien als een uiting van machtsvertoon. Geweld tegen joden werkte intimiderend en het maakte tegelijkertijd duidelijk waar de SA en de NSDAP toe in staat waren, en dat ze serieus dienden te worden genomen. Dit soort kleine pogroms zouden nog vaker worden gehouden in de Weimarrepubliek.

2.2 'Die Blutzeugen' - De nationaalsocialistische heldencultus

Op 16 november 1928 werd een van de eerste massabijeenkomsten van de NSDAP in Berlijn gehouden. Het spreekverbod van Hitler in Pruisen was na lange tijd opgeheven en dat werd gevierd met een toespraak in het Berlijnse Sportpalast. Er kwamen veel mensen op af, het Sportpalast zat vol en de mensen die niet naar binnen konden, gingen buiten met communisten vechten. Goebbels vond dit geweldig.

De bijeenkomst in het Sportpalast was met name belangrijk

²⁸ Ralph Georg Reuth, *Goebbels* (München 1990) 118.

omdat hier het eerste slachtoffer van de strijd met de communisten viel. Zijn naam was Hans Georg Kütemeyer (1895 - 1928). Zijn dood werd door Goebbels breed uitgemeten in het Berlijnse partijblad *Der Angriff*. De jonge SA'er had in het Sportpalast aan de kassa gezeten en werd de volgende morgen dood uit het water gehaald, net als Spartakistenleider Rosa Luxemburg (1871 - 1919) in januari 1919.²⁹ Over Kütemeyers dood bestond veel onduidelijkheid, maar voor Goebbels was het duidelijk dat hij door communisten was vermoord. Goebbels publiceerde in *Der Angriff* een verhaal over het leven van Kütemeyer als partijlid. Daarnaast organiseerde hij een bijeenkomst in de arbeiderswijk Friedrichshain (zie bijlage 1). De eerste martelaar van de nationaalsocialistische beweging was geboren. Goebbels stilerde Kütemeyer als de ideale nationaalsocialist, terwijl hij tot zijn dood eigenlijk een vrij onbeduidende figuur was.

De meest bekende martelaar van de nationaalsocialistische beweging was Horst Wessel (1907 - 1930). Hij stond aan het hoofd van de SA in Friedrichshain, *Sturm* 5. Deze wijk was een bolwerk van sociaaldemocraten en communisten. Wessel was een onverschrokken SA'er en stond bekend om zijn roekeloze en provocerende gedrag jegens communisten. Hiermee maakte hij zich bij Goebbels zeer geliefd. Bij de communisten was Wessel uiteraard berucht. Vanaf eind 1929 werden er pamfletten verspreid met daarop een SA'er met een dolk en een revolver in zijn handen. Op de grond voor hem lagen twee lijken. De tekst op het pamflet luidde als volgt: *'Wie lange noch? Roter Arbeiter, merk dir das Gesicht! Horst Wessel - Sturmführer - Arbeitermörder. Kleine Frankfurterstraße Nr. 62'*.³⁰

Op 14 januari 1930 vertrok een groep communisten 's nachts naar Wessels huis. In zijn deuropening werd hij door het hoofd geschoten, voor de ogen van zijn vriendin. Dit meisje, een voormalige prostituee, was de reden voor de bijnaam *Zuhälter* ('pooier'), die Wessel van zijn vijanden kreeg. Goebbels maakte een propaganda-offensief van Wessels doodstrijd. Hiermee wekte hij medelijden bij buitenstaanders.

²⁹ Reuth, *Goebbels*, 145.

³⁰ Striefler, *Kampf um die Macht*, 335.

Wessel stierf aan de gevolgen van een bloedvergiftiging op 23 februari, waarna Goebbels hem meteen tot nieuwe martelaar van het Derde Rijk verklaarde (zie bijlage 2). De propaganda werd veel grootser aangepakt dan bij Kütemeyer. Wessels huis werd omgetoverd tot mausoleum waar zijn oud-kameraden hem een laatste *Heil* konden brengen.

Van de begrafenis maakte Goebbels een groots spektakel met een rouwstoet. De kist lag op een koets. In 1933 verscheen er een film over het leven van Horst Wessel, *Hans Westmar* (1933), waarin ook de laatste confrontatie met de communisten niet achterwege werd gelaten. De tegendemonstratie wordt hierin breed uitgemeten. Na de machts-overname zou Friedrichshain de naam Horst-Wessel-Stadt gaan dragen. De door hem verzonden tekst van het lied *Die Fahne Hoch* (het beruchte "Horst Wessellied") werd de partijhymne en na 1933 onderdeel van het volkslied.

Het creëren van martelaren was een belangrijk onderdeel van Goebbels' propaganda in de *Kampfzeit*. Het was een manier om negatieve gebeurtenissen om te zetten in iets positiefs. Bovendien wekte het beschrijven van leed medelijden op bij buitenstaanders. De publicaties over Wessel die na zijn dood zijn verschenen, hebben veel weg van hagiografieën.³¹ Op 9 oktober 1930, wat Wessels 23^e verjaardag zou zijn geweest, verscheen er een artikel in *Der Angriff* onder de titel 'Horst'. De eerste zinnen waren als volgt: '*In diesem Name klingt etwas von heldenmütiger, ritterlicher Tapferkeit. Dieser Name ist knapp und schlank, steil und aufgerichtet. (...) Und so war auch er, der ihn trug*'.³²

De vergelijking van deze martelaren met heiligen is interessant indien bekeken in het licht van het nationaalsocialisme als pseudoreligieuze stroming of als politieke religie. Wetenschappers als de Duitse filosoof Eric Voegel ontwikkelden deze theorie al in de jaren dertig. Sabine Behrenbeck past in haar boek *Der Kult um die toten Helden* (1996) deze theorie toe op de heldencultus van de nazi's. Zij besprak gevallen SA-strijders in de *Kampfzeit* en later gesneuvelde

³¹ Striefler, *Kampf um die Macht*, 336.

³² Joseph Goebbels, 'Horst' (9-10-1930) in *Wetterleuchten. Zweite Band der Angriff* (München 1939) 29-30, aldaar 29.

soldaten. Volgens Behrenbeck is deze heldencultus met al haar mythes en symbolen, te beschouwen als een religieus fenomeen. Het waren symbolen van de nieuwe politieke religie. Zij ziet het religieuze aspect van het nationaalsocialisme als een belangrijke verklaring voor het succes en de overtuigingskracht van de beweging - in de seculariserende samenleving tijdens de Weimarrepubliek. Behrenbeck wil aantonen dat de nazi's de religieuze honger van het volk wilden stillen door ze vergelijkbare mythen, riten en symbolen voor te schotelen, die dezelfde behoeften vervulden als een religie deed.³³ Dit verklaart de dringende behoefte aan martelaren die blijkt uit Goebbels streven om van Hans Georg Küttemeyer een martelaar te maken.

2.3 In het nauw gedreven?

Opvallend is dat naast de verheerlijking van de strijdende SA-man, de straatgevechten meestal worden beschreven als een aanval van de andere kant. Zo doet Goebbels in *Der Angriff* het voorkomen alsof hij en zijn partijleden in het worden nauw gedreven en daarom moeten terugslaan uit zelfverdediging. In *Kampf um Berlin*, waarin hij in 1934 terugblijkt op de *Kampfzeit*, schrijft Goebbels over de SA:

Wir sahen uns somit gezwungen, uns selbst den Schutz zu verschaffen, den die Organe des Staates uns versagten. Wir standen weiterhin vor der Notwendigkeit, die ungestörte Durchführung unserer öffentlichen Agitation durch eine besondere Wehrformation zu gewährleisten.³⁴

Dit was nodig omdat de staat niet het '*gelijke recht voor allen*' wist te handhaven. De SA was dus opgericht als een verdedigingsleger omdat de staat tekortschoot.³⁵

Goebbels' artikelen uit *Der Angriff* over de helden uit de *Kampfzeit* lopen over van valse pathos. Ze zijn op de kleine details na

³³ Sabine Behrenbeck, *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole* (Vierow bei Greifswald 1996) 19.

³⁴ Goebbels, *Kampf um Berlin*, 88.

³⁵ Ibidem, 88.

vrijwel identiek en bestaan meestal uit een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen rond de dood van de betreffende held, met op het einde een opzweepende kreet als *'Die Fahne hoch!'*. In meerderde artikelen wordt beschreven hoe de communisten de SA aanvallen terwijl de staat er niets aan doet en zelfs vijanden ophitst tegen de nazi's. *'Wir fordern noch einmal mit aller Dringlichkeit, daß nun endlich von den Behörden der Bluthetze des Kommunismus ein Ende gesetzt wird'*.³⁶ Vooral de "joodse pers" is hieraan schuldig, omdat deze nauwelijks melding maakt van de moord op de nationaalsocialisten en doet alsof het onderdeel is van de orde van de dag. *'An jedem Morgen melden die Zeitungen, daß (...) ein junger nationaler Deutscher totgeschossen oder totgestochen worden ist. Der Leser nimmt diese Meldungen mit einer gewissen Gleichgültigkeit zur Kenntnis'*.³⁷ Ondanks dat de dapperheid van het slachtoffer ook uitgebreide aandacht krijgt, moet het lijken alsof de nazi het slachtoffer is, en de communist de aanvaller. Dit is tegenstrijdig met de beweringen van de nazi's dat de straat moet worden veroverd om de staat te kunnen beheersen.

Waarschijnlijk was een dergelijke situatieschets bedoeld om de KPD in een kwaad daglicht te zetten. Toen de KPD'ers op 9 september 1931 een nazi-partijlokaal overvielen en meerdere SA'ers neerschoten, kwam *Der Angriff* een dag later met de leus: *'Wir kämpfen für den Arbeiter - die KPD mordet'*. Dit alles gebeurde nog geen maand na de moord op de twee agenten door Erich Mielke. Door zichzelf in een slachtofferrol te plaatsen, werd de KPD automatisch in de rol van de aanvaller geplaatst. Dit in combinatie met de vele delicten die in de laatste jaren van de Weimarrepubliek door communisten werden gepleegd, heeft ongetwijfeld invloed gehad op het latere succes van de NSDAP.

³⁶ Goebbels, 'Mord, Mord!' (14-6-1931) in *Wetterleuchten*, 165-167, aldaar 167.

³⁷ Goebbels, 'Der schleichende Bürgerkrieg' (4-7-1931) in: *Wetterleuchten*, 172-174, aldaar 172.

2.4 'Isidor ist Isidor! Nase ist Nase' - Het ondermijnen van Weimar

De nazi's beschouwden de vertegenwoordigers van de Weimarrepubliek, na de communisten, als hun grootste vijanden. Het slachtofferisme van Goebbels en kornuiten - zij leden zogenaamd onder de revolutionaire agressie van de communisten - toonde ook de onmacht van de overheid aan. Vooral in de laatste jaren van de republiek was dit een belangrijk onderdeel van de nazipropaganda. Bernhard Weiß (1880 - 1951) was het belangrijkste doelwit van Goebbels' anti-Weimar propaganda in Berlijn. Hij was vice-politiewaarnemer in Berlijn en lid van de liberale *Deutsche Demokratische Partei* (DDP). Daarbij was hij ook nog eens joods. Reden genoeg voor Goebbels om in Weiß de ideale zondebok te zien. Hij noemde hem "Isidor", geen typisch joodse naam, maar wel een met een joodse connotatie. Hij gebruikte deze naam in artikelen waarin hij Weiß onder vuur nam. Er werd zelfs een rubriek in *Der Angriff* aan hem gewijd onder de naam 'Vorsicht, Gummiknüttel'. Het volgende citaat illustreert hoe Goebbels Weiß portretteerde:

Isidor, das ist kein Einzelmensch, keine Person im Sinne des Gesetzbuches (...) Isidor das ist kein Einzelmensch, keine Person im Sinne der Visage. Isidor ist das von Feigheit und Heuchelei entstellte Poniem der Sogenannten Demokratie, die am 9 November 1918 leere Throne eroberte und heute über unseren Häuptern den Gummiknüttel der freiesten Republik schwingt³⁸

Weiß stond voor de nazi's symbool voor alles dat mis was gegaan sinds het ontstaan van de Weimarrepubliek. Bovendien was Weiß ook degene die de nazi's aanpakte vanwege hun agressieve gedrag op straat en Goebbels' beledigende publicaties. De propagandist heeft meerdere keren moeten voorkomen en heeft een tijd een spreekverbod gekregen, onder andere voor de minachtende manier waarop hij over Weiß sprak.

³⁸ Reuth, *Goebbels*, 129. Citaat afkomstig uit: Joseph Goebbels, 'Rund um den Alexanderplatz' in: *Der Angriff* 11-3-1929.

Ook werden op 5 mei 1927 de NSDAP en de SA verboden tot en met maart 1928, nog geen twee maanden voor de verkiezingen.³⁹ Bij deze verkiezingen zou de partij in Berlijn slechts 1,4 procent van de stemmen halen; een historisch dieptepunt voor de NSDAP.⁴⁰

De artikelen en cartoons uit *Der Angriff* werden gebundeld in *Das Buch Isidor. Ein Zeitbild voll Lachen und Hass* (1927) en *Knorke. Ein neues Buch Isidor für Zeitgenossen* (1928).⁴¹ Met elke maatregel die tegen de NSDAP werd getroffen, werd de propaganda feller. Niet alleen werd Weiß de strenge maatregelen jegens de partij verweten, ook beschuldigde Goebbels de vice-commissaris ervan niet of nauwelijks in te grijpen als ze werden aangevallen door communisten. Na de moord op de twee agenten door communisten in augustus 1931, wijdde Goebbels hieraan een artikel in *Der Angriff*, onder de naam 'Was tut die Polizei dagegen?'. Hierin werd steun betuigd aan het agentenkorps en duidelijk gemaakt dat de leiding fout zat.⁴² De beschuldiging dat de politie weinig ingreep, is niet helemaal ongegrond. De politie in Berlijn vond dat de politiek hen in de steek liet en greep daarom steeds minder vaak in. Zo veranderde de stad vanzelf in een soort vrijstaat.

2.5 Bülowplatz: stille getuige van de *Kampfzeit*

Het Bülowplatz in Berlijn, tegenwoordig het Rosa-Luxemburg-Platz, heeft tijdens de *Kampfzeit* een belangrijke rol gespeeld in de strijd om de straat tussen nazi's en communisten. Een chronologische beschrijving van de geschiedenis van het plein biedt inzicht in de ontwikkeling van het geweld tijdens de *Kampfzeit*. Het plein huisvestte een aantal zwaarwegende instellingen voor het proletariaat, met als belangrijkste het Karl-Liebknecht-Haus, het hoofdkwartier van de KPD. Op dit plein is dan ook veel oproer geweest. Tijdens het Derde Rijk

³⁹ Martin Schuster, *Die SA in der nationalsozialistischen Machtergreifung in Berlin und Brandenburg 1926-1934* (Berlijn 2005) 53.

⁴⁰ Reuth, *Goebbels*, 136.

⁴¹ Voor een voorbeeld van een cartoon, zie bijlage 3. Het mannetje met de bril is Bernhard Weiß.

⁴² Goebbels, 'Was tut die Polizei dagegen?' in *Wetterleuchten*, 192-194.

speelde het plein ook een belangrijke symbolische rol in het herdenken van de *Kampfzeit*.

Het Bülowplatz bestaat sinds 1907. Het plein vormt het centrum van het Scheunenviertel - een Berlijnse stadswijk. Aan het eind van de negentiende eeuw kwamen hier veel gevluchte Oost-Europese joden wonen. Lange tijd had de buurt een slecht imago en stond zelfs bekend als een sloppenwijk. In 1906 werd de buurt opgeschoond en werden de bewoners van de vervallen woningen uit hun huis gezet. Vanaf 1907 bestond het plein onder de naam Babelsberger Platz - na 1910 zou het Bülowplatz gaan heten.⁴³ Langdurig was er geen bebouwing vanwege de economische crisis van voor de Eerste Wereldoorlog.

De drie belangrijkste gebouwen op het plein hebben een rol gespeeld voor het proletariaat. Deze gebouwen zijn na de oorlog min of meer in oorspronkelijke staat teruggebracht. Het eerste gebouw was een fabriek die in 1910 werd gebouwd. In 1926 werd deze verbouwd tot partijkantoor van de KPD en omgedoopt tot het Karl-Liebknecht-Haus.⁴⁴ Het tweede belangrijke gebouw dat op het Bülowplatz werd gebouwd, was de Volksbühne in 1914. Dit was een theater van de vereniging *Freie Volksbühne Berlin*, een cultuurorganisatie voor arbeiders. Het doel was om arme mensen een soort *Bildung* mee te geven door toegang tot cultuur makkelijker te maken, onder andere door lage toegangsprijzen. In de Weimarrepubliek moest theater vrij zijn van politieke en ideologische waarden. Na het aanstellen van de communistische regisseur Erwin Piscator (1893 - 1966) in 1924, was hier echter geen sprake meer van.⁴⁵

In 1929 wordt het blok opgetrokken waarin tegenwoordig nog steeds de Babylon Kino is gevestigd. Het wordt gebouwd in de stijl van de nieuwe zakelijkheid door architect Hans Poelzig (1869 - 1936). Het is

⁴³ <http://berlin.kauperts.de/Strassen/Rosa-Luxemburg-Platz-10178-Berlin#Geschichte>
Geraadpleegd op 6-12-2010.

⁴⁴ http://die-linke.de/partei/organe/parteivorstand/karlliebknechthaus/die_geschichte_des_karlliebknechthauses Geraadpleegd op 6-12-2010.

⁴⁵ Cecil W. Davies, *Theatre for the people. The story of the Volksbühne* (Manchester 1977) 95.

een van de weinige gebouwen in die stijl die in Berlijn zijn overgebleven. Een van de operateurs zat nog tot 1934 bij een geheime communistische cel, maar werd toen opgepakt. In zijn cabine hield hij geheime bijeenkomsten en liet daar tevens KPD'ers onderduiken.

Het Bülowplatz was dus het domein van de KPD, vooral door de aanwezigheid van het Karl-Liebknecht-Haus. Vlakbij het plein, in Friedrichshain lag de arme wijk Fischerkiez. Hier was zo veel criminaliteit dat de politie zich op den duur niet langer in de wijk durfde te vertonen, waardoor het in principe een soort vrijstaat was geworden.⁴⁶ Het Bülowplatz stond onder meer door de ligging dus onder een permanente spanning. De RFB raakte hier regelmatig slaags met de politie, maar ook de SA kwam af en toe een bezoekje brengen.

Dit deden de SA'ers bijvoorbeeld op 23 augustus 1929. Horst Wessel was met zijn *Sturm* ('eenheid/afdeling') naar het Bülowplatz gelopen. Onderweg sloten nog driehonderd andere SA'ers zich bij hen aan. Volgens *Die Rote Fahne* sloegen de nazi's hier joden in elkaar en gooiden ruiten in van het Karl-Liebknecht-Haus. *Der Angriff* bericht echter dat ze alleen maar het Horst Wessellied kwamen zingen. Wat er precies is gebeurd, is niet duidelijk, maar hoogst waarschijnlijk is de dag niet vreedzaam verlopen.

Toen nog geen jaar later in februari 1930 de rouwstoet van Horst Wessel door Berlijn trok, plande de KPD een tegendemonstratie. Natuurlijk trok de stoet ook over het Bülowplatz, waar de communisten de Internationale lieten horen en de kist bekogelden met stenen. Op de muren van het kerkhof in Prenzlauerberg was in witte letters '*Dem Zuhalter Wessel ein letztes Heil Hitler!*' geschreven.⁴⁷ Ook bij de derde herdenking van zijn dood in februari 1932, kwam het tot een confrontatie op het Bülowplatz. Rond het middaguur verzamelden duizenden nazi's zich op het plein, waar Goebbels en Hitler de rouwstoet zouden leiden richting het kerkhof. Tot Goebbels onvrede voorkwam de grote hoeveelheid aanwezige politieagenten gewelddadige voorvallen.⁴⁸

⁴⁶ Striefler, *Kampf um die Macht*, 338.

⁴⁷ Reuth, *Goebbels*, 161.

⁴⁸ *Ibidem*, 250.

Nog voor die tijd, in augustus 1931, werden op het Bülowplatz de agenten Paul Anlauf en Franz Lenck neergeschoten door communisten. Zoals reeds vermeld, was een van de twee schutters Erich Mielke; de latere minister van *Staatssicherheit* in de DDR. De daders vluchtten naar Moskou en ontdoken zo hun straf. In 1934 zouden de nazi's een monument plaatsten voor zowel de vermoorde agenten als voor gevallen SA-strijders - de slachtoffers van de communisten tijdens de *Kampfzeit*.

Na de *Machtergreifung* in 1933 bleef er niets over van het rode imago van het Bülowplatz en de omringende buurt. Het Karl-Liebknecht-Haus werd gesloten en later omgedoopt tot het Horst-Wessel-Haus. Het plein en de wijk Friedrichshain werden tevens naar Wessel vernoemd. Het nieuwe Horst-Wessel-Haus huisvestte de SA van Berlin-Brandenburg en zou worden gebruikt voor terreur tegen politieke tegenstanders. De SA betrok na 1933 veel belangrijke plekken van de linkse beweging, zoals partijlokalen, om op deze wijze de inmiddels verboden communisten en sociaaldemocraten alsnog een hak te zetten.⁴⁹

Na de oorlog kwam het Bülowplatz in Oost-Berlijn te liggen. Het zou voortaan Rosa-Luxemburg Platz gaan heten, naar een van de belangrijkste communistische martelaren. Het plein draagt tegenwoordig nog steeds deze naam. Daarbij is het door het vestigen van het partijkantoor van *Die Linke* in het Karl-Liebknecht-Haus - en de aanwezigheid van de Volksbühne - nog steeds van betekenis voor de linkse beweging.

⁴⁹ Schuster, *Die SA*, 116-117, 236-237.

Conclusie

De strijd om de straat was voor de nazi's van groot belang voor hun machtsvormingsproces. Dit blijkt al uit wat Hitler hier in *Mein Kampf* over zegt en hoe dit terugkomt in Goebbels' terugblik. Door de jaren heen nam het straatgeweld toe; de nazi's wonnen terrein en de communisten deden hun uiterste best om dit terug te winnen. De gefrustreerde (tegen)aanvallen van de *Rote Frontkämpferbund* in de laatste jaren van de Weimarrepubliek dreven de kiezers echter eerder in de handen van de nazi's dan dat de KPD er zelf profijt van had.

Sinds het eind van de Eerste Wereldoorlog waren de straten van Berlijn niet meer veilig. Niet alleen speelden de Novemberrevolutie en haar naweeën zich hier af, ook zorgden de teruggekeerde soldaten voor veel onrust. De paramilitaire groepen - ontstaan na de ontbinding van het leger - maakten de straten alleen maar onveiliger. Het gros van deze organisaties was antidemocratisch en antirepublikeins van aard en bracht de Weimarrepubliek al snel aan het wankelen. Parallel aan deze ontwikkelingen liep de opkomst van de NSDAP. In de al bestaande communistische partij vonden de nazi's meteen een geduchte tegenstander en zondebok. Omgekeerd zag de KPD in de NSDAP een indringer in hun rode thuishonk.

In het begin was de NSDAP een radicaal splinterpartijtje waar weinig mensen een boodschap aan hadden. Onder leiding van Joseph Goebbels kwam hier echter verandering in. Hij ontdekte al snel dat slechte publiciteit niet bestaat. Alle naamsbekendheid zou de partij uiteindelijk vooruit helpen. Provocaties aan het adres van de communisten, ceremonieel vertoon van de SA en agressie tegen joden; dit alles trok de aandacht van de onafhankelijke pers naar de nationaalsocialisten.

Na verloop van tijd vielen de eerste slachtoffers van de rivaliteit tussen de twee radicale partijen. Deze werden door partijprediker Goebbels handig gebruikt om heldenverering en martelaarschap te propaganderen en stimuleren. De jonge beweging sprak als een religie tot haar volgelingen, en had daarom heiligen nodig waar mensen zich

aan konden spiegelen. De slachtoffers waren op het moment van hun overlijden in de bloei van hun leven. Hun inzet en de brute manier waarop hun levens ten einde waren gekomen, spraken tot de verbeelding. De martelaren voor de nieuwe politieke nazi-religie waren geboren.

Hoewel geweld en 'de dappere SA-man' voor propaganda-doeleinden werden verheerlijkt, werden gevechten in *Der Angriff* meestal beschreven als een aanval door de communisten. Door de communisten als brute aanvallers en zichzelf als weerloze slachtoffers neer te zetten, probeerden de nazi's de vijand in een kwaad daglicht te zetten. De aanval als verdediging is dus een derde functie van geweld, al bestond deze vooral in de propaganda van Goebbels tijdens de *Kampfzeit*.

De brutale aanvallen van de NSDAP bleven niet lang onopgemerkt door justitie en werden dan ook bestraft. De joodse politiecommissaris Bernhard Weiß was voor Goebbels de ideale zondebok als vertegenwoordiger van de gehate Weimarrepubliek. De politie in Berlijn voelde zich steeds minder gesterkt door de politiek. Hierdoor ontbrak onder politieagenten de animo om hun levens op het spel te zetten voor politieke doeleinden.

Voor het latere succes van de nazi's heeft het straatgeweld tijdens de *Kampfzeit* dus op vier verschillende vlakken een rol gespeeld. Ten eerste trok het de aandacht van de pers naar de NSDAP en verschafte de nazi's daardoor de mogelijkheid om op straat macht uit te oefenen, terwijl zij niet beschikten over enige vorm van politieke macht. Ten tweede werden slachtoffers van het straatgeweld door de nazi's ingezet als martelaars voor de pseudoreligieuze beweging. Ten derde werd het geweld van de tegenstander gebruikt om deze zwart te maken. Ten slotte bracht geweld de mogelijkheid om tegenover deze martelaren een zondebok te stellen, die alles werd verweten wat in de ogen van de nationaalsocialisten mis ging in het land. Op deze manier werden de vertegenwoordigers van Weimar ondermijnd en zwartgemaakt, en had antidemocratisch geweld - van zowel links als rechts - uiteindelijk het gewenste gevolg: de inwendige instorting van de Weimarrepubliek.

Literatuurlijst

Literatuur

Behrenbeck, Sabine, *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole* (Vierow bei Greifswald 1996).

Boterman, Frits, *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam 2005).

Bowlby, Chris, 'Blutmai 1929: Police, parties and proletarians in a Berlin confrontation' in *The Historical Journal* 29 (1986) 137-158.

Crouthamel, Jason, *The Great War and German memory. Society, politics and psychological trauma 1914-1945* (Exeter 2009).

Davies, Cecil W., *Theatre for the people. The story of the Volksbühne* (Manchester 1977) 95.

Fischer, Klaus P., *Nazi Germany: a new history* (Londen 1995).

Haffner, Sebastian, *Van Bismarck tot Hitler 1871-1945* (Amsterdam 2007).

Liang, Hsi-Huey, *The Berlin police force in the Weimar Republic* (Californie 1970).

Reuth, Ralph Georg, *Goebbels* (München 1990).

Schuster, Martin, *Die SA in der nationalsozialistischen Machtergreifung in Berlin und Brandenburg 1926-1934* (Berlijn 2005).

Striefler, Christian, *Kampf um die Macht. Kommunisten und nationalsozialisten am Ende der Weimarer Republik* (Berlijn 1993).

Ziemann, Benjamin 'Germany after the First World War. A violent society?' in: Andreas Wirsching en Dirk Schumann, *Violence and society after the First World War* (München 2003) 80-95.

Websites

<http://berlin.kauperts.de/Strassen/Rosa-Luxemburg-Platz-10178-Berlin#Geschichte> Geraadpleegd op 6-12-2010.

http://die-linke.de/partei/organe/parteivorstand/karlliebkechthaus/die_geschichte_des_karlliebkechthaus
Geraadpleegd op 6-12-2010.

Bronnen

Goebbels, Joseph, *Kampf um Berlin. Der Anfang* (München 1938).

Goebbels Joseph, *Wetterleuchten. Zweite Band der Angriff* (München 1939)

Goebbels, Joseph, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Herausgegeben von Elke Frolich. Teil I Aufzeichnungen 1923-1941. Band 1/II Dezember 1925 – Mai 1928* (München 2005).

Hitler, Adolf, *Mein Kampf* (München 1943) 118.

Bijlagen

Bijlage 1

Bildesarchiv Preussischer Kulturbesitz

Bijlage 2

*Horst Wessel, Ein Toter ruft zur Tat!
Joseph Goebbels, Kampf um Berlin, 87.*

Bijlage 3

Wenn du denkst, Du hast'n.... Springt er aus dem Kasten!
Joseph Goebbels, *Kampf um Berlin*, 245.

AUTEURSRECHT

Op alle publicaties rust auteursrecht. Alle door de JHSG gepubliceerde stukken zijn uitsluitend bedoeld voor persoonlijk gebruik. Op verveelvoudiging van werk staan de sancties die de auteurswet aan schrijvers en uitgevers verleent.

Het is wel mogelijk toestemming vooraf te vragen wanneer verveelvoudiging overwogen wordt.